

"האמונה המושלמנית היא עולה על הנוצרית"

האסלאם במשנת הראי"ה קוק

א. פתיחה

דברים הרבה כתב הראי"ה קוק על האלילות ועל הנצרות; מועטה ביחס לכך התייחסותו לאסלאם. הרב קוק הזכיר את האסלאם במפורש בלא יותר מעשרה מקומות בקבציו ובפנקסיו, בדרך כלל בצמוד לאזכורי הנצרות ולא באופן עצמאי. אופי התייחסות לאסלאם בכתבי חו"ל ובכתבי ארץ ישראל מלמד שכאשר הרב הצעיר א"י הכהן קוק גר בחו"ל, האסלאם עניין אותו יותר מאשר לאחר שעלה לארץ, על אף שבארץ ישראל של תחילת המאה העשרים נכח האסלאם בכל מקום. כשירד הרב בכבש האונייה בנמל יפו בשנת תרס"ד, סבלים מוסלמים הם שנשאו את חפציו; כשהלך לנוח במלון היפואי לעת ערב, קול המואזין הוא שהפריע את מנוחתו. למרות זאת, האסלאם לא תפס מקום מרכזי יותר בכתביו. את העיסוק ההלכתי המועט יחסית באסלאם בספרות השו"ת בסוגיות של יין נסך ובישול עכו"ם וכדומה ניתן להסביר בכך שדת זו לא נתפסה כעבודה זרה, אך אין בכך כדי להסביר עיסוק רעיוני מועט. נראה כי מתוך הצגת הידרשויותיו של הרב קוק לנושא האסלאם תתברר מאליה גם הסיבה לעיסוק המועט עצמו.

מאמר קצר זה עוסק אפוא בהצגת תפיסתו של הרב קוק את הדת המוסלמית – ואגב אורחא גם את זו של מתחרתה הנוצרית – בניסיון להסביר את העובדה שהעיסוק באחת דל באופן מובהק מהעיסוק בשנייה.

להפתעתי, במהלך לימוד הנושא גיליתי שמעולם לא נכתב מאמר בנושא האסלאם במשנת הרב קוק, כך שמאמר זה הוא, ככל הידוע לי, המאמר הראשון העוסק בכך. לא בדרך כבושה אנו הולכים כאן אפוא כי אם בהליכתנו אנו כובשים את הדרך. ישים הקורא את הדבר לנגד עיניו אם ימצא שגיאה בדברי. כאן המקום להודות לכל מי שקרא והעשיר את חקירת הנושא ובעיקר ל'שני אורן': לד"ר אורן שטייניץ, מומחה לאסלאם ומרצה, ולידידי ר' אורן פיטוסי, בעל יד ורגל בכתבי הרב. תודה גם לרבנים צוריאל חלמיש ועידו רוט שהעמידו לרשותי רשימות של אזכורי האסלאם לכתביו השונים בכתבי הרב.

יש להעיר שחלק מדברי הראי"ה שעליהם אני מסתמך במאמר זה – בעיקר אלו שבהם הוא מתייחס במפורש ליתרונותיו של האיסלאם על פני דתות אחרות – לקוחים מתוך החיבור המכונה "לנבוכי הדור", חיבור שנגנז בידי הראי"ה ולא

הודפס בימי חייו. אף שאין לדעת את סיבת ההימנעות מפרסום – האם היא נבעה מסיבה מהותית, כגון שהרעיונות המובעים בחיבור או חלקם כבר לא שיקפו את דעת הרב, או מסיבה פרוזאית יותר, למשל הבנה שהשאלות שבהן עוסק החיבור או גישתו כבר אינן קולעות לטעמו של הדור המאוחר יותר, הארצישראלי, שבתוכו פעל הרב זצ"ל – בין כך ובין כך, מכיוון שלזו הרעיונות המובעים שם תואם את תפיסותיו המאוחרות של הראי"ה, לא ראיתי מקום לחשוש משימוש בהם לשם הצגת תפיסתו של הראי"ה את האסלאם.¹

ב. היחס הדיאלקטי

תפיסה יהודית נפוצה ביחס לדתות האחרות היא שהן 'שווא ותפל', אמונות מוטעות וחסרות תועלת, חיקוי חיוור וקלוש של היהדות, דת האמת. הרב קוק לא החזיק בתפיסה זו ואף התנגד לה; הוא סבר שאמונה כזו מוטעית ומסוכנת, שכן כל דת מתאימה לעם שבו היא מופיעה² ובכל דת יש "ניצוץ אור".³ אבל הראי"ה לא היה חשוד על פלורליזם והוא לא סבר שכל הדתות מושלמות; את כל הדתות שבעולם שאינן יהדות הוא חילק לשלוש קטגוריות טיפולוגיות שלכל אחת מהן יש להתייחס באופן שונה: א. דת שהיא עבודה זרה טהורה; ב. דת שיש בה שמץ עבודה זרה; ג. דת נקייה מעבודה זרה. את הראשונה יש לבטל, את שתי האחרונות – לתקן. אין זה מפתיע שהראי"ה סיווג את האסלאם והנצרות לקטגורית העילית של "אמונות נקיות מכל עבודה זרה, והן עם כל זה הולכות בדרך אחרת מתורתנו הקדושה" (לנבוכי הדור, עמ' 99-103),⁴ וראה בהן צעד חיובי לניתוק ההמון מ"התהום האלילי ושורשיו הגסים" (קובץ ז', צב),⁵ אחרי שכבר הרמב"ם ראה בהן זינוק קדימה לכיוון המונותאיזם המוחלט (רמב"ם הלכות מלכים י', ד).⁶ משום כך, אפשר בהחלט שמייסדי דתות אלו זכו לסיוע שמימי, ובכלל זה היכולת לעשות מופתים ומעשי ניסים לשם חיזוק מעמדם בקרב העמים שבהם

1. ואלו הם: איסלם, איסלאם, אסלם, אישלמיות, מושלמנית/מושלמניות, מחמדנית.
2. לנבוכי הדור, מהדורת הרב רחמני, עמ' 99. ראה גם: שם, עמ' 246; מידות הראיה, אהבה, אות י.
3. קובץ א', קסז (אורות, עמ' קכט).
4. אכן, בספר אורות המאוחר יותר, כתב הראי"ה שהנצרות "התקרבה בטבעה לאליליות ונסתבכה במושגים אליליים" (אורות ישראל ה', ד), ואפשר שיש לחלק בין זרמים שונים בנצרות.
5. הובא גם באורות האמונה, עמ' 109; וכן אורות, עמ' קט.
6. וכפי שהראיתי בהרחבה במאמרי "בדרך אל המונותאיזם", מוסף שבת, מקור ראשון, כ"ו אייר תשע"ב.

פעלו: "ייתכן להיות שהייתה בזה מצד המייסדים הערה אלוקית להיות משתדלים בשכלול האנושות... מצד זה התכלית, היה אפשר שיוכן איזה ענייני מופתים מוחשים אם היו צריכים לחיזוקם" (לנבוכי הדור, עמ' 56).⁷

אפשר להבין מדוע הראי"ה סבר שאין לדחות את האמונות הללו בשעה שהן פועלות את פעולתן ההכרחית "לשכלול האנושות" (שם), אך מדוע הוא סבר שמוטעה ומסוכן לדחות אותן גם אחרי שסיימו את תפקידן ההיסטורי? נראה שהדבר נבע מכך שחשש כי דחייה כזו עלולה לערער יסודות רוחניים ללא הצעה של תחליף ראוי; הניסיון לבטל אותן כלאחר יד ובגסות עלול להביא לקריסה רוחנית של המאמינים לאמונה מוטעה עוד יותר (שם, עמ' 100-101):

יסוד עבודה זרה בא מצד גסות הנפש, שאי אפשר לה להתרומם למעלה הגדולה של טהרת הדעת הצריכה להכרת כבוד אל אחד... ובכלל עלינו להשכיל, באשר כל העולם מתנהג בהשגחת השי"ת להביא את בני האדם לתכליתם המאושרה, על כן נדע שכל זמן שעדיין נמצאת עבודה זרה בעולם, יש בה תכלית... ואם באנו להכביד עליהם לקבל עול מלכות שמים ולזנוח את אליליהם קודם שהוכשרו לכך, אז תחת חיטה יצא חוח, ותחת שנדמה להיטיב, נרע להם, כי את האור האלוהי לא יוכלו לקלוט בנפשם הנמוכה, ואת היראה הגסה של עבודה זרה שהייתה עוצרת בעדם כמה דברים רעים, יעזבו.

מכל מקום, יחסו של הראי"ה אל הדתות שיצאו מן היהדות - ובפרט אל האסלאם - היה דיאלקטי: מחד גיסא, ההשוואה שהוא משווה את האסלאם לנצרות מאירה את תפיסת האלוהים של הראשונה באור חיובי; השילוש של הנצרות רחוק מהאל האחד של האסלאם כרחוק מערב ממזרח: "האמונה המושלמנית היא עולה על הנוצרית בנטייתה לטהר את מושג האחדות האלוהית יותר מהראשונה" (קבצים מכתב יד קדשו ב', פנקס הדפים א', פסקה 11);⁸ מאידך גיסא, את התפיסה האסלאמית של האל כינה הרב קוק בביקורתיות "המונותיאיסמוס השומם והמדברי" (אגרות הראיה מד). נראה שכוונתו לכך שהאסלאם, לפי הכרתו וכפי שכתב במקום אחר, הוא "פחות נפשי" מהנצרות, "ויותר רחוק משאיפת האמונה במעמקה, פחות טבעי ותאווני, אבל עם זה פחות אלילי" (קובץ ז', צב). קשה להבין את כוונתו המדויקת של הרב בהגדרו את האסלאם "פחות נפשי", אבל אפשר והדבר מתבאר לפי דברים שבעל פה שאמר ונרשמו בידי אחד משומעי

7. וראה גם: "וכן היה עם הסעיף השני (קרי, האסלאם. א"ג), לפי ערך מושפעי היה נשפע ונעזר עזר אלוקי" (שם, עמ' 197).

8. וראה דברי רמב"ם בנוגע לאסלאם באגרתו לעובדיה הגר.

לקחו (מאמרי הראיה, עמ' 495): "הנצרות ושאר הדתות הנם נגד השכל, ואין בהן מה להשביע את דרישותיה של הנשמה", אמר הראי"ה, זאת בעוד "הפילוסופיה היא שכלית, אבל אין לה שום חיבור עם מה שלמעלה מן הטבע. דת האיסלאם דומה היא יותר לפילוסופיה". כלומר, חסרונו של האסלאם ביחס לנצרות הוא רוחניות פחותה ושכלתנות יתרה.⁹

בשתי הדתות כאחת זיהה הרב קוק תפיסה מצומצמת וחלקית של האל (אורות ישראל ה', ד):

מה שהיא הנצרות ביחס אל החסד והמוסר, שהיא חשבה שהיא מבינה בהם את האלוהות ומרגישה, כן היא המושלמנית ביחס אל החכמה והגבורה, שהיא חושבת שהכירה בהם את העצמיות של האלוהות, ועל זה בנתה את יסודה.

הרב קוק טוען שכל אחת משתי הדתות הגדולות הללו אימצה אל חיקה צד אחד עיקרי באלוהות כאילו היה האלוהות כולה: הנצרות אימצה את החסד והאסלאם את הדין, וזאת במקום לשמור על המודל הדואלי של היהדות, שבו לאל יש פנים של חסד ופנים של דין כאחד. המונח "חכמה" ("החכמה והגבורה") נזכר כאן ביחס לאסלאם, שכן כפי שראינו לעיל, הראי"ה ראה בשכלתנות מאפיין מהותי של האסלאם דווקא. ביקורת נוספת על תפיסת האל של דתות אלו נמצאת בפנקס שכתב ביפו בשנת תרס"ד, מעט לאחר הגעתו לארץ (פנקס י"ג, קטו): "הנוצרים ציירו (את האלוהות, א"ג) בהשפלה לשלמות האדם... ובעלי האיסלם לא מצאו כל מעבר פרטי לעצם הציורים האלהיים שיהיה נמזג במזג דתי".

אכן, לדעתו אין בחוסר השלמות של מושגי האל האסלאמי והנוצרי כדי לפסול את הנצרות והאסלאם באופן קטגורי, וכפי שכתב עליהן (לנבוכי הדור, עמ' 103): "הדתות שנוסדו על יסוד התורה והנביאים, להן ודאי יש ערך נכבד, שהרי האוחזים בהן הם קרובים אל אור ד' ודעת כבודו, אף על פי שחסר להם היסוד שרק ליחידים מהם נגלה". העמדה המונותיאיסטית שאותה מאמצות דתות אלו היא המרכיב התאולוגי שמעניק להן תוקף (שם, עמ' 256): "האמונות שקיבלו ציור מציאות אחדות השי"ת, אין הכרע להן לצאת מכלל דתנו, ויוכלו לעולם להישאר בה עם דעה רחבה גם עם חסידות מוחלטת".

הזכרנו קודם את רמב"ם ויחסו החיובי למדי לאסלאם ולנצרות בהלכות מלכים – כאן מתגלה הרב קוק כבעל יחס חיובי אף יותר; בעוד שאצל רמב"ם הדתות הללו

9. אפשר שיסודות תפיסה זו נעוצים בהכרות של הרב קוק עם האסלאם כפי שהשתקף בספרות הפילוסופית של חכמי ימי הביניים הספרדים, שהושפעה מזרמים פילוסופיים מוסלמיים כמו הכלאם והמועתזילה.

הן "מקפצות תאולוגיות" בלבד לאומות העולם, מקפצות שלאחר שייגמר תפקידן עתידות להיעלם מן העולם, אצל הרב קוק נראה שיש להן גם תוקף נצחי, כפי שראינו ("ויוכלו לעולם להישאר בה"), מה גם ש"מנהגי הדת שנקבעים מתיקון גדולי וחסידים האומות, הם ראויים להיות ניכרים לגביהם בתור עבודת ה', ולנו אין ראוי לבזותם כלל" (שם, עמ' 104). עמדה זו היא חדשנית, שלא לומר מהפכנית, שכן ביהדות יש איסור בסיסי לחדש דת עצמאית שיש בה יותר משבע מצוות בני נוח, ובלשונו של הרמב"ם (מלכים י', יא-יב): "כללו של דבר: אין מניחין אותן לחדש דת ולעשות מצוות לעצמן מדעתן, אלא או יהיה גר צדק ויקבל כל המצוות, או יעמוד בתורתו ולא יוסיף ולא יגרע".

מסתבר אפוא שהתוקף הנצחי יוענק לדתות אלו רק אחרי שיעברו תיקונים נדרשים ("דעה רחבה" עם "חסידות מוחלטת"). כך, למשל, כתב על הנצרות שהיא תוכל להיתקן רק על ידי "שברון גמור בעצמותה" (אורות ישראל ה', ד), וכך כתב על מאמיני האסלאם (לנבוכי הדור, עמ' 197):

ועם הזהירות הרבה להבדיל בין הקודש האמיתי למה שהוא לערכנו חול וגם טמא, לא נבהל לחשוב תועה, שאי אפשר להתאים עם דעה ומוסר טוב לערכם את הציורים הדתיים שלהם ואת המנהגים המסתעפים, שהם בונים את בית היושר והטוב וזיכוכ המחשבות להם לפי מידתם, והם מכשירים אותם לאור הגדול האחדותי.

ג. ישראל השנייה

את הפרק הבא אני מבקש לפתוח בציטוט של פסקה מעניינת שעניינה יובהר מיד:

התפיסה... של האלוהות, של היקום, של החיים ושל האדם היא השקפה כוללת שלמה, אך היא גם תפיסה מציאותית חיובית. היא אינה נוטה, מטבעה, להיות מבוטאת בחשיבה שכלתנית בלבד, שכן זה נוגד את טבעה ואת תכליתה. היא חפצה להופיע מגולמת במין האנושי, כארגון חי, כתנועה מעשית... היא לעולם לא תהיה נפרדת בצורת תיאוריה מופשטת, אלא תמשיך להתפתח ולהיות מבוטאת בצורת מציאות דינמית.

על איזו דת נאמרו הדברים הבאים ובידי מי? את התשובה אפשר למצוא בספר "מניפסט האסלאם הרדיקלי: ציוני הדרך" של סיד קוטב, מגדולי ההוגים הפונדמנטליסטים של האסלאם בעידן המודרני. במילים אחרות, פסקה זו שנכתבה על האסלאם מראה לנו עד כמה קטן המרחק בין היהדות ובין דת זו, אפילו באופן שבו מנוסחים הרעיונות: במקום שלוש הנקודות שבתחילת הפסקה

אפשר להכניס את המילה "היהודית" והוא עדיין יהיה נכון; הפסקה הזו יכולה להישמע 'יהודית' לגמרי מפני שהאסלאם, בדומה ליהדות ובניגוד לנצרות, אינו מנתק את המחשבה מעולם המעשה ואינו מבטל את המצוות המעשיות. אין לאסלאם די בהגות, והמאמין המוסלמי מחויב גם לפרקטיקה: להתפלל, לתת צדקה, להימנע ממאכלות אסורות, לשמור על טהרת המשפחה, לעלות לרגל ועוד.

זו הפריזמה שדרכה יש לקרוא את הניתוח התיאולוגי הבא שערך הרב קוק לנצרות ולאסלאם (קובץ א', לב):

באמונות הנוטות מכלל התורה, כמו האמונה הנוצרית והמחמדנית,¹⁰ אין עיקר הארס מונח במושג האלוהות שלהם, שהוא שונה ממה שהוא נכון להיות על פי יסוד אורה של תורה, כי אם במה שיוצא מזה הריסת המצוות המעשיות, וביטול תקוות האומה ביחש לתחייתה השלמה.

מאחר שהאסלאם אינו שולל לגמרי את המצוות המעשיות, כפי שיודע כל מי שמכיר מעט את הדת המוסלמית וכפי שידע בוודאות גם הרב,¹¹ נראה שהפסול שהוא מצא בדת זו היה דווקא הפסול השני, "ביטול תקוות האומה ביחש לתחייתה השלמה", מה שמכונה בימינו "תיאולוגית ההחלפה" (Supersessionism), וכפי שנראה עתה.

האסלאם והנצרות, על אף שיש בהן ניצוץ אלוהי והן בנות תיקון, קוראות תיגר על היהדות; שתייהן מקבלות את תוקפו של המקרא ומודות בנכונותה של ספרות הנבואה – וזונחות את התורה שבעל-פה¹² – אלא ששתי דתות אלו טוענות שאלוהים שינה כמה דברים מאז שנכתבה וניתנה התורה שבכתב; לדברי מייסדיהן, האל החליף את עם ישראל, עמו הנבחר, בעם חדש ואף שלח לעולם נביא חדש במקום משה רבינו. "ישראל שברוח" כבר אינו "ישראל שבבשר", אם לנקוט בלשונו של פאולוס, שכן "ברית חדשה" נכרתה בין האל ובין הנוצרים, שהם הם "ישראל האמתי" (Verus Israel). תפיסה דומה ניתן למצוא גם באסלאם הטוען שהאל נתן תורה חדשה ("קוראן") בידי נביא אחרון ("חותם הנביאים"). טענות אלו הן גם לב האסלאם וגם הפגם המרכזי שבו – שכן מעיקרי

10. הרב קוק מכנה כאן את האסלאם בשם שהיה מקובל באירופה בזמן התקופה הקולוניאלית, ומקורו בשם מייסד הדת מוחמד.

11. כפי שמוכח ממה שכתב, ראה: קבצים מכתב יד קדשו, פנקס ראשון ליפו, קכח; וכן אורות ישראל ותחייתה ה: "בטול המצוות המעשיות אשר יצא מהמינות".

12. דבר שלדעת הרב קוק גרם לדתות אלו להיות רגישות לביקורת המקרא. ראה לנבוכי הדור, עמ' 232.

האמונה היהודית היא האמונה שאלוקים לא יחליף את תורתו ואת עמו, וגם כאשר "תורה חדשה מאיתי תצא" (ישעיהו נ"א, ד) – המושא שלה היה ויישאר עם ישראל והגויים המצטרפים אליו בדרך של גיור. אגב, בשיעה קיימת תפיסה דומה לזו של פאולוס, שבמסגרתה דברי הקוראן הידועים שבהם מובע באופן שאינו משתמע לשני פנים רעיון בחירתו של עם ישראל – "הוי בני ישראל זכרו את החסד אשר השפעתי עליכם וכי הפליתי אתכם על פני בני האדם" (סורה 2, 47) – מתפרשים כמוסבים על מוחמד ומשפחתו, ובהם מובע הרעיון ש"מוחמד וצאצאיו הם מעין ממשיכיהם של בני ישראל".¹³

למרות זאת, לדעת הרב קוק, דת האסלאם עתידה להיות הראשונה לתקן את התפיסה המוטעית של ההחלפה (קבצים מכתב יד קדשו ב', פנקס הדפים א', פסקה 11):¹⁴ "אמנם להכיר את מעלתם של ישראל תהיה מוכנת המושלמניות בשורה הראשונה". איני יודע בוודאות מניין שאב הרב את תפיסתו האופטימית ביחס לאסלאם, אך אפשר לשער שהדבר קשור לכך שהאמונה המוסלמית קרובה יותר ליהודית מאשר הנצרות, וכל הקודם – קודם גם לתיקון. אפשר לדמות זאת לשני אנשים המתחרים זה בזה בריצה: הרץ שהתחיל את ריצתו מנקודה קרובה יותר לקו הסיום – עתיד להיות גם זה שיחצה אותו ראשון כמנצח, אם שום דבר לא ישתבש בדרך; באותו אופן, אמונה שהיא מתוקנת יותר מאחרת, עתידה לגמור את תיקונה לפני שאר האמונות ולהגיע אל היעד – היהדות וההכרה בעליונותה – לפני האחרות.

כמובן, תפיסה זו אופטימית באופן שורשי ועמוק, שכן היא מתעלמת מכך שהתחרות הזו בין הדתות לא מתנהלת בעולם אידיאלי אלא בעולם ממשי שרבים בו המכשולים, ובכללם עקשנות רוחנית צרת-אופקים ושיקולים לאומניים ופוליטיים זרים ודלים שעלולים להשפיע לרעה על המאמינים בדתות השונות ולמנוע מהם את ההכרה באמת. אותה מקפצה שהזכיר רמב"ם ושבה הכיר גם הרב קוק עשויה להפוך בקלות לאבן נגף, בהינתן תנאים היסטוריים מסוימים. כמובן, גם עצם הדרישה המובלעת של היהדות מהנוצרים והמוסלמים להודות בכך שבסיס אמונתם רעוע היא דרישה לא קלה לעיכול, קל וחומר לביצוע. כאן דווקא עמדתו המכילה של הרב קוק ביחס לדתות אלו עשויה להקל על מאמיניהן את בליעת הגלולה המרה, שכן, כפי שראינו, בני דתות אלו, האסלאם והנצרות,

13. מאיר מ' בר-אשר, "על מקום היהדות והיהודים בספרות של בשיעה הקדומה", פעמים 61 (סתיו תשנ"ה), עמ' 26-30.

14. וראה גם קבצים מכתב יד קדשו, פנקס ראשון ליפו, קכח.

"יוכלו לעולם" להמשיך ולהחזיק בהן "עם דעה רחבה, גם עם חסידות מוחלטת"
 (לנבוכי הדור, עמ' 256).¹⁵

ד. הלבנטיני מאיים פחות

האסלאם קרא תיגר על היהדות – ותמיד היו מי שנכנעו לו, לרוב מתוך לחץ, כפייה ואונס, ולעתים נדירות מתוך רצון והתמסרות.¹⁶ אין בידי נתונים חיצוניים על התאסלמות מרצון של יהודים בתחילת המאה העשרים,¹⁷ אבל מדברי הרב קוק בן התקופה ניכר שבאותה העת החלו לנשוב רוחות של שינוי ובכנפיהן פתיחות לעולם הדעת של העמים האחרים ובכלל זה האסלאם (קובץ א', קסז):

משתוממים הם הרעיונות מפני הדעות הזרות ההולכות ושוטפות בעולם, בין דעות זרות של כפירה מוחלטת, בין דעות זרות של נטיות לאמונות זרות – נוצריות, מושלמניות, בודיות, וסתם עבודות זרות. וכל אלו פורצות הן בשטף אל תוך המחנה.

אך על אף שגם הפתיחות לאסלאם וגם הקרבה לנצרות נתפסו בעיני הרב קוק כאיום רוחני, ועל אף ששתי דתות אלו קראו תיגר על עיקרי היהדות כפי שראינו, הוא הקדיש לדחיית הנצרות משאבים רעיוניים רבים ביחס לאלו שהקדיש לדחיית האסלאם. הנה דוגמה ברורה לכך: באורות ישראל ותחייתו כתב הרב כי "ניצחנו את העננים הכבדים והמגואלים אשר לממלכות האליל, והננו הולכים ומנצחים גם את ענני החשך הקלים מהם" (אורות, עמ' כב). 'העננים הקלים' הם שתי הדתות המונותאיסטיות, "שני ענני החושך" ו"העבים המעכרים" כפי שהן מכונות במקום אחר (קובץ ז', צב). אכן, כשהרב פונה לתאר "עננים" אלו לפרטיהם, נמוג לפתע אחד מהם כאילו היה 'ענן בוקר'; הרב נוקב במפורש בשמה של הנצרות ("המינות") ומתאר רק את מאפייניה, ובה בעת מתעלם מהאסלאם

15. אכן, ראה הערה 4.

16. סקירה מקיפה של תופעת המרת הדת וההתאסלמות של יהודים בעולם המוסלמי מובאת בגיליון 42 של כתב העת "פעמים" המוקדש ל"המרות דת ואנוסים בעולם האסלאם", ובמיוחד במאמריהם של נחמיה לבציון "המרות דת והתאסלמות בימי הביניים: מה בין יהודים לנוצרים?", פעמים 42 (חורף תש"ן), עמ' 8-15, מנחם בן-שושן, "לזהותם היהודית של האנוסים: עיון בהשתמדות בתקופת האלמוחדון", עמ' 16-37; יעקב לב, "המרת דת ומומרים במצרים בימי הביניים", עמ' 76-82.

17. בנוגע להמרת דת והתאסלמות בתקופות מוקדמות יותר, ראה מאמריהם של ניסים קוז, "המרות דת בקרב יהודי עיראק בעת החדשה", פעמים 42 (חורף תש"ן), עמ' 157-166, ושל לאה בורנשטיין-מקובצקי, "התאסלמות בקהילות העות'מאניות והתנצרות באיטליה ובגרמניה במאות הט"ז והי"ז", פעמים 57 (סתיו תשנ"ד), עמ' 29-47.

שהוזכר רק כמה משפטים קודם לכן (אורות, שם): "ביטול המצוות המעשיות אשר יצא מהמינות וצדדי אלילותה, יחד עם התגברותה לקלוט לה מדתנו ערכי אמונה ומוסר בפום ממלל רברבן, לאמר הרבה ושלא לעשות גם מעט".¹⁸ כפי שציינו, הרב מתייחס כאן לנצרות אבל מתעלם מהאסלאם, על אף ששניהם הוזכרו יחד בתחילת המשפט. מדוע זה כך? מפני מה הרב מתעלם כאן מהאסלאם ומדוע בכלל הוא מעניק לו מקום שולי בעולם המחשבה המפורט שבנה? לשאלה זו אני רוצה להציע שתי תשובות אפשריות, שתיהן על דרך ההשערה בלבד.

ראשית, יתרונו של האסלאם בתפיסת האלוהות והיותו הקרוב יותר ברוחו ליהדות – ובכלל זה עמדתו המחייבת חיבור בין המעשה למחשבה – הפכו אותו למסוכן פחות מן הנצרות. גם אם האסלאם יטה יהודי אחריו ברוב לקחו, הנזק שייגרם יהיה פחות ביחס לזה שייגרם על ידי טעייה אחר הנצרות. בנוסף, הסבירות להמרת דת לאסלאם באותן שנים הייתה אפסית. בתוככי היישוב הישן, שלא לדבר על החדש, לא פעלו מוסדות של מיסיון מוסלמי אלא מוסדות נוצריים בלבד. הללו חדרו לארץ בעקבות התערבות המעצמות האירופיות במאבק השליטה על הלבנט: לארץ היגרו תיירים ומהגרים נוצרים, ובהם גם מיסיונרים, שהתיישבו בה ופיתחו אותה. בשנת 1844, למשל, נפתח בשולי הרובע היהודי בירושלים, בצמוד לבתי היהודים, בית החולים של המיסיון האנגלי. אנשי משלחת המיסיון בראשותו של הבישוף הפרוטסטנטי הראשון, שהגיעו לארץ רק שנתיים וחצי קודם לכן, ביקשו לנצל את חוליים ועניים של היהודים כדי להשפיע עליהם להמיר את דתם ולנצר אותם, דבר שעורר חששות עזים בקרב יושבי העיר. החששות היו מוצדקים: המשלחת המיסיונרית כבר הצליחה להעביר על דתם חמישה יהודים בירושלים (ביום 21 במאי 1843), דבר ששימש "דוגמה מוחשית לסכנה העלולה לצמוח מהקמתו של בית-חולים מיסיונרי ליהודים בירושלים", כפי שכותב חוקר התקופה אריה מורגנשטרן.¹⁹ סכנה דומה שימש בית הספר לבנות של המיסיון האנגליקני, שהצליח להמיר את

18. נראה שבמילים "לאמר הרבה ושלא לעשות גם מעט" רומז הרב קוק לביטול המצוות המעשיות בנצרות שהוזכרו בתחילת המשפט, מגמה שהותירה את הנצרות דת של מילים יפות שאינן מלוות במעשים (ראה גם לנבוכי הדור, עמ' 224), ואפשר שהוא מרמז גם לכך ש"דת האהבה", כפי שרגילים לקרוא לעצמם הנוצרים, הייתה הדת שאנשיה רדפו את היהודים יותר מכל במהלך ההיסטוריה העקובה מדם של עמנו, ושבניה הקיזו את דמי אחינו במסעות צלב ופוגרומים אין ספור.

19. אריה מורגנשטרן, "בית החולים היהודי הראשון בירושלים", קתדרה 33 (תשמ"ד), עמ' 109.

דתן של 172 בנות מתוך 774 שלמדו בו בחמישים שנות קיומו.²⁰ מלבד זאת, בשנים 1883-1890 נטבלו בירושלים לבדה כשבעים יהודים, ועוד אחד עשר במושבת הר-טוב הסמוכה.²¹

בית החולים של המיסיון האנגלי ובית הספר של המיסיון האנגליקני, אגב, המשיכו לפעול גם בימיו של הרב קוק, ונראה אפוא שהוא העדיף להשקיע את מירב המאמצים בהרחקת הנצרות שנזקה וסכנתה היו מרובים יותר והחשש מהצלחתה בלקיחת נפשות היה רב יותר.

להסבר מהותי זה אני מבקש לצרף הסבר שני, מקרי. בעוד שהנצרות הייתה חלק מהדנ"א התרבותי של יהודי אירופה, אנשי היישוב החדש והישן כאחד, האסלאם נתפס בעיני ההמון כחלק מתרבות הלבנט, כדת השייכת לעמים בראשיתיים. מסתבר שהרב קוק שנולד באירופה ראה בה ובדתה ציר התייחסות חשוב יותר מאשר תרבות המזרח הרחוקה ממנו; למרות שעלה לארץ בגופו, האוריינטציה התרבותית שלו נותרה בויסקאית. על אף שהרב קוק כותב ש"מביט ישראל בעין יפה על הדת התורקית שאין בה שמץ של עבודה זרה, וקירוב של מצוות מילה ואיסור חזיר" (קבצים מכתב יד קדשו, פנקס ראשון ליפו, קכח), נראה שאין הכוונה ליחס העממי לאסלאם אלא ליחס ההלכתי המקל; האסלאם הוא שספג את עיקר ה'בוז' העממי שהזכיר הרב.²² אם נוסיף לקלחת זו את המתח הפוליטי ששרר אז בין הערבים ובין היהודים ואת מאורעות הדמים התכופים נקבל תבשיל שאיש לא רצה לטעום ממנו. הנצרות, לעומת זאת, נתפסה כדת מפותחת יותר, כרפרנט תרבותי, מה גם שהנוצרים לא נאבקו עם היהודים על הארץ באותן שנים.

נראה אפוא שצירוף שני הגורמים הללו, המקרי והמהותי, הוא שהביא לכך שהראי"ה קוק כמעט ולא עסק באסלאם, על אף שדת זו התיימרה להחליף את היהדות ממש כמו הנצרות. ומכלל השערה עוד לא יצאנו.

ה. סיכום

במאמר זה ראינו שהאסלאם במשנת הרב קוק הוא דת שהסתעפה מהיהדות, ממש כמו הנצרות, אלא שדת זו קרובה יותר לדת האמת מאשר הנצרות. על אף שגם בה יש חסרונות, דווקא היא עתידה להיות הדת שמאמיניה יכירו בעליונותה

20. שאול ספיר, "מקורות חברות המיסיון האנגליקני שפעלו בירושלים ובארץ ישראל במאה הי"ט", קתדרה 19 (תשמ"א) עמ' 150.

21. יוסף לנג, "המאבק בפעילות המיסיון בעיתונות הירושלמית", קתדרה 80 (תשנ"ו), עמ' 170.

22. לנבוכי הדור, עמ' 99.

של היהדות, וזאת, כנראה, משום קרבתה הרבה יותר ליהדות. אכן, למרות הערכתו הרבה יותר לאסלאם ולמרות שהתגורר, פעל ויצר רוב שנות חייו הבוגרות בחבל ארץ שתרבותו ערבית-מוסלמית, הרב קוק מיעט להתייחס בכתביו לדתם של תושבי ארץ ישראל ולאתגר שהיא מציבה בפני היהדות מולידתה. לכך ניתן להציע שני הסברים אפשריים שנראה ששניהם גם יחד נכונים: חשש מופחת מהמרת דת לאסלאם המלווה במיקוד רעיוני בתרבות המוכרת שנתפסה כציר רוחני מרכזי יותר.

אכן, אם לרב קוק היה האסלאם דת שאינה רלוונטית ואינה מאיימת, בימינו היא צריכה להפוך לנושא מרכזי, במיוחד לאור התפשטותה ביבשת אירופה במסגרת מה שמכונה 'התנגשות הציוויליזציות'. אלא שאסור לדעתי שהפריסקופ הצר של הטנק או כוונת הרובה יעצבו לגמרי את היחס שלנו לאסלאם; ההווה המדמם לא צריך למנוע את השיח בין הדתות, שיח שעשוי לפתור מן השורש גם את הסכסוך הפוליטי. בימים שבהם הסכסוך הערבי-ישראלי והתפשטות התפיסות הדתיות הפונדמנטליות בלבנט משחירים את פני האסלאם על כל גווניו, כולל את הזרמים המתונים שבו, חשוב לזכור ולהזכיר את יחסו של הראי"ה קוק לדת זו ואת האופטימיות שבה הביט עליה ועל מאמיניה.